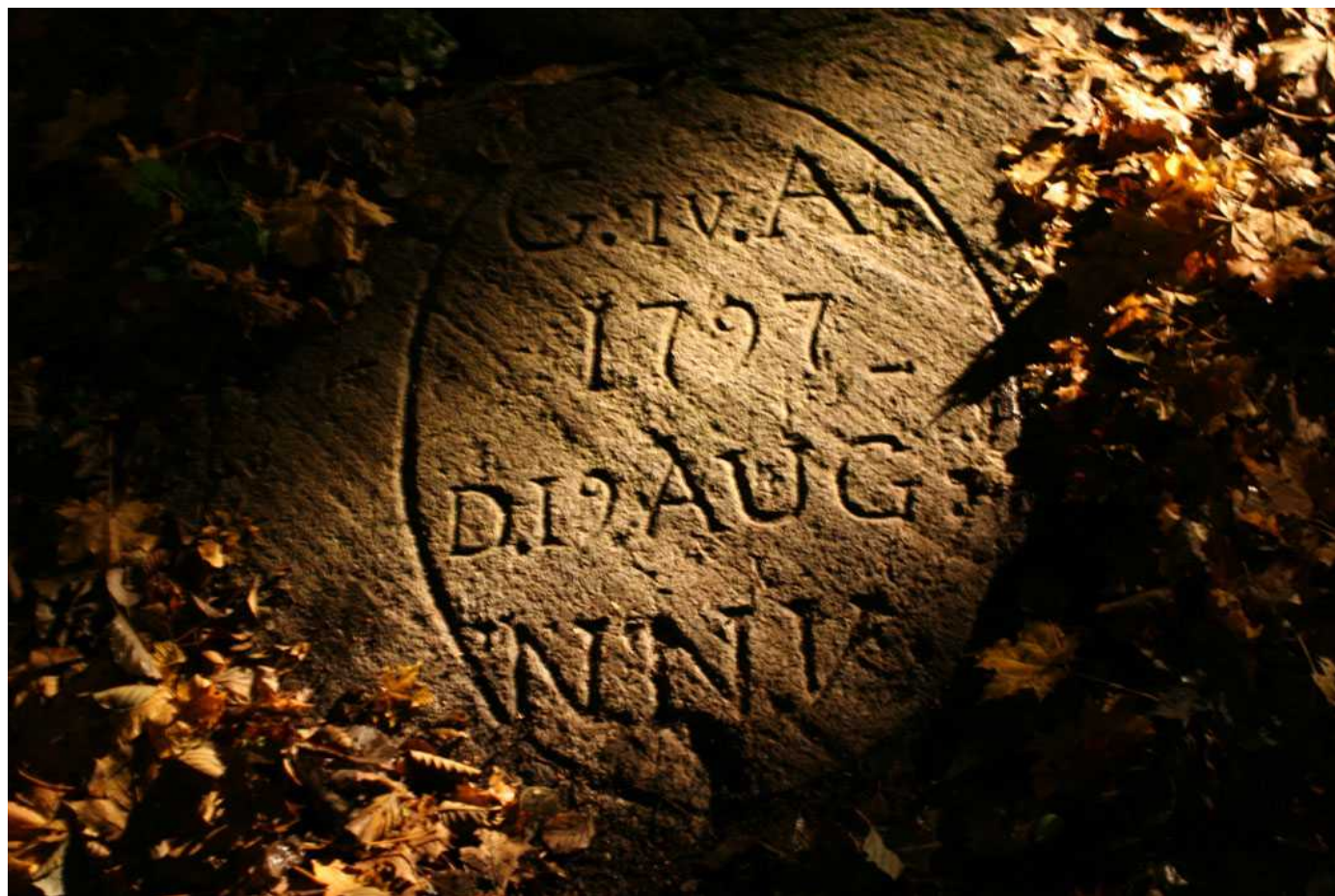

Detta nummer

På medeltiden och under vasatiden var Örbyhus en fästning som låg svåråtkomligt i de norduppländska våtmarkerna. Slottsbyggnaden består i dag av ett medeltida torn sammanbyggt med ett barockslott omgivet av delar av ett befästningsverk från vasatiden. Slottet, parken, orangeriet och de många ekonomibyggnaderna bildar en vacker och historiskt mycket intressant helhet väl värd ett besök.

Örbyhus är kanske mest känt för att det var Erik XIV:s sista fängelse. Man kan fortfarande bese de rum som han vistades i. Även om de är ombyggda, bl a är fönsteröppningarna större än vad de var under hans tid, så får man ändå en känsla av hur det måste ha varit att sitta fängslad där.

Den 19 augusti 1809 antecknade Märta Helena Reenstierna, den berömda Årstafrun, i sin dagbok att ”Man hörde ej de vanliga Skott utaf Augusti bröderna”. Den kryptiska anteckningen syftar på det sällskap som varje år denna dag begav sig på utflykt till något vackert ställe utanför Stockholm, gärna i närheten av något värdshus. Under högtidliga former firades Gustav III:s statsvälkning 1772 med salut, högstämda tal och mat och dryck. Carl Michael Bellman var en av de flitigaste deltagarna. Som minne högg man in en ristning i berget och reste en stång prydd med en gyllene vase. En del av dessa ristningar finns fortfarande kvar.

En av Augustiordens ristningar vid Tranebergs värdshus

Örbyhus

Örbyhus har anor från 1300-talet. Under nära 200 år var slottet i vasaättens ägo Erik XIV hölls fången på slottet från år 1574 till sin död 1577, enligt traditionen förgiftad av arsenik i ärtsoppa. Det är fantasieggande att vandra runt i den vackra parken med spegeldamm och utsikt över Vendelsjön. De många byggnadsfaserna i slottets historia kan tydligt avläsas; från det medeltida kärntornet till orangeriet från 1800-talet.

Kärntornet från medeltiden

Riddaren Johan Kristersson Vasa, Gustav Vasas farfar, övertog Örbyhus 1451. Hur bebyggelsen på Örbyhus såg ut dessförinnan vet man inte. Johan Kristersson uppförde ett försvarsverk, en borg som utformades som ett närmast kvadratisk torn. Källaren användes som fängelse. Ovanpå källaren låg borgstugan, ovanpå denna en bostadsvåning och överst ett skytteloft. På den tiden omgavs borgen av försumpad ängsmark. Kärntornet finns fortfarande kvar.

Johan Kristersson avled 1477 varefter sonen Krister Johansson, Gustav Vasas farbror, övertog borgen.

Skansmur från 1500-talet

Gustav Vasa bytte till sig borgen av sina kusiner 1548. Han byggde vallar och utvecklade borgen till en fästning. Han byggde en ca 16 m hög skansmur, "gråmuren". Muren byggdes utåt i fyrkant och inåt rundad med två runda bastioner. Här fanns stora utrymmen för manskap och förråd av materiel. Fästningen kom dock aldrig att användas för försvarsändamål. Däremot användes den som statsfängelse. För fångenskapen av Erik XIV iordningställdes en våning med flera rum i bottenvåningen i det medeltida tornet.

Vy av slottskomplexet från barockparken

Barockslott på 1600-talet

1641 förvärvades borgen av Gustaf Banér och därmed gick slottet ur Vasaätten. Användningen som fängelse upphörde och Gustaf Banér omvandlade borgen till ett barockslott. Muren mot sjösidan revs och under åren 1668 – 72 uppfördes ett slott i tegel i anslutning till borgen. Den övre delen av gråmuren användes vid grundläggningen av slottet. Gråmuren är således lägre idag än under Gustav Vasas tid. Den ger ändå ett mäktigt intryck. Samtidigt med slottsbygget försågs tornet med en kupolformad takhuv.

Slottets magnifika huvudfasad vetter mot Vendelsjön och bestod då, innan det senare blev ombyggt, av en mittdel i tre våningar och två tvåvånings flyglar. Man tror att slottet eventuellt kan vara ritat av Erik Dahlberg. Utformningen överensstämmer ganska väl med hans teckning i Svecia

Antiqua. På 1640-talet förändrades slottets näromgivning drastiskt genom att den försumpade marken ersattes av en trädgård ritad av arkitekten Simon de la Vallée. Gråmurens ovansida utvecklades till trädgårdsterrass

Påbyggnad samt orangeri på 1800-talet

Gustaf Banér dog 1680 och slottet ägdes av hans änka till 1718. Nils Bielke, som också ägde Salsta slott, övertog slottet 1718 och överlät det sedan på sin son. 1729 förvärvades slottet av släkten de Geer som också ägde Leufsta bruk. 1805-32 ägdes slottet av Charles de Geer, politiker och under en tid lantmarskalk. Under åren 1825-32 lät han bygga på flyglarna med en våning till tre våningar, dvs till samma höjd som slottet i övrigt. Han genomförde också en omfattande nyinredning.

Samtidigt byggdes det vackra orangeriet för växter som inte tålde det hårda svenska vinterklimatet. Under denna tid tillkom också många av de övriga byggnaderna runt slottet – smedja, bagar-tvättstuga, växthus, värdshus samt spannstall för slottets hästar, vagnar och slädar. Arkitekt för samtliga dessa projekt var Carl Christoffer Gjörwell. På 1830-talet planterades också den vackra lindallén fram till slottet.

Ladugården byggdes 1876 och ritades av arkitekten C. Granzow. Det är en imponerad byggnad i fyrkant med inbyggd gårdsplan och ett centralt placerat torn. Tornet var ursprungligen ett vattentorn och försåg ladugården med rinnande vatten, som en av de första i landet.

Familjen von Rosen tar över på 1900-talet

I slutet av 1800-talet gick slottet ur den de Geerska släkten och efter diverse ägarbyten kom slottet i familjen von Rosens ägo år 1900. Under åren 1901-08, restaurerades slottet invändigt med Lars Israel Wahlman och Sigge Cronstedt som arkitekter. I samband med den invändiga restaureringen gjordes också vissa förändringar av trädgården till dess nuvarande utseende med Lars Israel Wahlman som arkitekt.

Vasastilen inspirerade

Den stora hallen i bottenvåningen i 1600-talsslottets mittdel byggdes om i vasastil vid restaureringen i början av 1900-talet. Här möter vi ett mäktigt rum med träpanel på väggarna, ruttak, rutat stengolv och en spis i röd sandsten. I inredningen märks tornerustrustningar från 1500-talet, tennfat och alghudar för att förstärka känslan av vasatid.

Erik XIV:s våning restaurerades i renässansstil. Våningen dekorerades och tegelgolven ersattes av stengolv. Våningen ger idag ett närmast trivsamt intryck, säkert betydligt mera tilltalande jämfört med den tid då Erik XIV satt fängslad här. Knektkammaren, för vaktmanskapet, dekorerades med draperimålningar i vasastil. "Kung Eriks matsal" innehåller till viss del målningar med blomrankor och rutdekor från sent 1500-tal. Dessa målningar renoverades och kompletterades. Det tredje rummet dekorerades med arkader och pilastrar med Vasasalen på Gripsholm som förebild.

Erik XIV lär ha dött i detta rum. I en fönstersmyg står lämningar av hans säng, gavlar med inläggningar. På väggen sitter en porfyrtavla med inskription på latin i översättning:

Den mäktiga hallen i bottenvåningen i vasastil

”Erik XIV, fordom Sveriges olycklige konung, var under nio år fånge, även under detta tak, och lämnade här sitt liv, som för avsatta kungar måste vara lika mycket värt förakt som döden, ty på grund av gärningar ovärdiga en furste blev han på ett ovärdigt sätt avdagatagen efter lönnligt beslut av Sveriges råd och biskopar den 25 febr. 1577.”

Praktfull gestaltning i olika stilar

I första våningen ligger den stora matsalen. Vid restaureringen i början av 1900-talet målades taken i stuckimitation.

Väggarna kläddes med gyllenläder. Banérrummet omgestaltades vid upprustningen i ljus ek med skulpturala detaljer. Från Banérrummet når man den stora salongen i empire, skapad av Gjörwell på 1800-talet. Guldornament mot vitt lyser mot väggar klädda i rött siden. Riddarsalen i medeltidshuset är ett stort barockrum i två våningar med ett högsäte i romantisk riddarstil. Här finns en innehållsrik rustkammare.

Slottet innehåller möbler från flera århundraden. Här finns soffor, bord, stolar, kistor, byrår och målningar. Många möbelstilar är representerade - renässans, barock, rokoko, gustaviansk stil och empire.

Slottet blev byggnadsminne 1962. I byggnadsminnesförklaringen anges bl a följande: “Örbyhus slott och gods har från 1400-talet och framåt, varit i flera olika adliga ätters ägo, vilka alla satt sin tids prägel på slottsmiljön. Den påkostade anläggningen har ett stort kulturhistoriskt värde och intar en central plats i Sveriges historia”.

Slottet är fortfarande i familjen von Rosens ägo. Slottet är öppet för visningar och konserter hålls i orangeriet sommartid. Ladugården och omgivande mark används idag för golf.

Kristina Berglund

Litteratur och källor

Broschyrer samt muntlig information från guide Söderberg, Bengt G: *Slott och herresäten i Sverige, Uppland*, andra bandet, Allhems Förlag, Malmö, 1967.

Mordet på Erik XIV

Den 24 februari 1577 kallades kyrkoherden i Vendel, Johan Persson till Erik XIV:s sjukbädd i fängelset i Örbyhus. Då hade den forne kungens maglidande blivit allt med allvarligt. Några dagar senare, den 26 februari avled han stilla några timmar efter midnatt.

Bröder i strid om kronan

I nyare tid har två svenska kungar blivit mördade. Det är Erik XIV 1577 och Gustav III 1792. Bakgrunden var emellertid helt olikartad i de båda fallen. Händelseutvecklingen som ledde fram till Erik den XIV:s död har större likheter med brödrastriderna inom den släkt som i äldre historieskrivning kallas för Folkungaätten. I två fall kom den äldste broderns företrädesrätt till kronan att ifrågasättas av yngre bröder. Första gången gjorde de två yngre bröderna Magnus och Erik uppror mot sin äldre bror Valdemar som besegrades i slaget vid Hova i Tiveden i juni 1275 och som en månad senare tvingades avsäga sig kronan till förmån för sin bror Magnus, den som senare fick tillnamnet Ladulås.

Den andra gången var det Magnus Ladulås söner som var i konflikt. De båda yngre bröderna Erik och Valdemar överföll sin äldre bror Birger på kungsgården Håtuna i september 1306. Kungen tvangs att avstå stora delar av riket som hertigdömen åt sina yngre bröder. Konflikten fick en dramatisk upplösning elva år senare när kungen fängslade sina bröder i samband med ett julfirande på Nyköpingshus. De båda hertigarna kastades natten mellan den 10 och 11

december 1317 i fängelsehålan där de senare avled. Kungen kunde dock inte dra nytta av sitt svek utan fördrevs från riket i samband med ett uppror 1318.

I Örbyhus fängelsehåla

Krona genom arv

Under medeltiden hade Sverige varit ett valrike, där kungen valdes. Man kan fortfarande besöka platsen där det skedde, Mora äng utanför Uppsala. I ett hus uppfört i slutet av 1700-talet förvaras de stenar som under medeltiden försågs med inskrifter i samband med de olika kungavalen. Genom den arvförening som riksdagen i Västerås 1544 beslöt om kom Sverige emellertid att förvandlas till ett arvrike. Det som under medeltiden periodvis hade varit en realitet kom nu att regleras i lag.

Principen var att den äldste sonen skulle ärva kronan. När Gustav Vasa avled 1560 kom således Erik att överta tronen. Den nye kungen var högt bildad och hade stor intelligens. Men han var instabil. Han kunde lätt brusa upp och i vredesmod begå oöverlagda handlingar. Detta drag fanns både hos hans far Gustav och hos farfadern Erik Johansson. I Eriks fall kom den sjukliga misstänksamhet som också Gustav Vasa hade att kraftigt förstärkas och periodvis övergå i en förvrängd verklighetsuppfattning.

Erik XIV:s sänggavlar på Örbyhus

Uppror mot kung Erik

Den kanske mest dramatiska händelse som illustrerar detta är Eriks agerande under och efter mordet på Sturarna den 24 maj 1567. Sturarnas blodiga kläder kan fortfarande beskådas i ett av tornen i Uppsala domkyrka. När Erik efter en tid tillfrisknade och åter kunde sköta riksstyrelsen kom han att vidta några åtgärder som bidrog till hans fall. Dels återinsatte han sin rådgivare Jöran Persson, dels gifte han sig med och lät kröna sin likaledes ofrälse frilla Karin Månsdotter. Kungen hade redan tidigare haft svåra motsätt-

ningar med brodern Johan som han t o m låtit fängsla under en period. Motsatsförhållandet kom nu att skärpas och Johan och den yngste brodern hertig Karl gjorde med stöd av högadeln uppror mot kungen. Resningen lyckades och Erik förlorade kungavärdigheten.

Örbyhus sista fängelset

Till en början kom den forne kungen att tillsammans med sin hustru och barn att hållas i fängsligt förvar på bl a Åbo slott, Kastelholm på Åland och Gripsholms slott. Det var emellertid när han placerades på Västerås slott som han kom att skiljas från hustru och barn. Erik kunde den 26 juni 1573 notera ”min hustru med våld borttryckt”.

Anledningen till att Johan III tog detta steg var att varje nytt barn som Karin Månsdotter födde innebar en ny risk för Johan och hans barn. Johans ständiga rädsla för att Erik skulle fritas var inte heller obefogad. Gång efter gång avslöjades nya konspirationer i detta syfte. När sedan en ny mycket allvarlig sammansvärjning uppdagades bestämde Johan att Erik skulle överföras till Örbyhus. Detta kom att bli Eriks sista fängelse.

Mordet på kung Erik

Johan III hade på ett tidigt stadium givit order om att Erik skulle avrättas om det förelåg risk för en fritagning. När en ytterligare konspiration avslöjades drog Johan III den slutsatsen att inte ens Örbyhus var riktigt säkert. I slutet av februari 1577 blev Erik sängliggande i svåra magplågor och avled den 26 februari.

Slutsatsen att Erik hade blivit mördad låg nära till hands och det uppstod ganska snart rykten kring Eriks död. Det var emellertid först i samband med en gravöppning i Västerås domkyrka i slutet av 1950-talet som frågan blev närmare undersökt. Den slutsats man då kunde dra var att spåren var väl förenliga med antagandet om att Erik hade blivit mördad och att detta hade skett med hjälp av arsenik.

Claes-Henric Siven

Litteratur

En tidig och mycket vederhäftig översikt av Erik XIV:s liv återfinns i Ingvar Anderssons *Erik XIV*, Wahlström och Widstrand, 1963.

Lars Ericson *Johan III*, Historiska Media 2004 ger en god framställning av den nye kungens tid.

Lars-Olof Larsson *Arvet efter Gustav Vasa*, Prisma 2005, ger en välskrivna översikt av vasatiden efter 1560 då tre av Gustavs söner, Erik, Johan och Karl successivt kom att efterträda honom på tronen.

Augustiorden

Vid stranden nedanför det hus som på 1700-talet var Tranebergs värdshus är två stencirklar inhuggna i berget. På den ena är inristat D 19 AUG 1806 NNW, på den andra G:IV:A 1797 D. 19 AUG NNW. Datumet den 19 augusti ger nyckeln till inskriften, det är årsdagen av Gustav III:s statsvälvning den 19 augusti 1772 då frihetstidens statskick ersattes med den gustavianska maktfördelningen mellan riksdagen och kungen. G:IV:A är givetvis Gustav IV Adolfs namnchiffer medan den kryptiska inskriften NNW får ses som en ordenshemlighet. Kanske är det en förkortning för Nyttä Nöje Wänskap.

I och med Karl XII:s död kom enväldet att avskaffas och ersättas med en regeringsform som innebar att riksdagen tog i stort sett all makt. Sverige kom alltså under en stor del av 1700-talet att fungera som en slags demokrati där folket vid riksdagarna kom att representerades av de fyra stånden. Det var emellertid endast en liten del av (den manliga) befolkningen som hade rösträtt. Mellan riksdagarna fungerade rådet som regering. Under de ca 50 år som frihetstiden kom att vara byggdes partiväsendet successivt upp. Motsättningar mellan de båda partierna var stora och seden att ta mutor från bl a Frankrike (hattarna) och Ryssland (mössorna) gjorde att systemet så småningom urartade och kom att förlora sin respektabilitet.

Förutsättningarna var således gynnsamma, men det var ändå ett vågspel när Gustav III genomförde sin kupp. Ett tidigare försök från kungafamiljens sida att gripa makten hade slutat i fiasko och den kungliga namnteckningen ersatts av en stämpel. Rådet var inte heller helt ovetande om vad som var i görningen. Oroande rykten från Kristianstad hade fått rådet att ge order om att Upplands, Södermanlands och Hälsinge regementen skulle bege sig till Stockholm.

Statsvälvningen den 19 augusti 1772

Den 19 augusti var en vacker solig dag. Kungen lyckades tidigt på morgonen få manskap och officerare i högvakten att svära honom trohet. Det var också kungen som tog fram en vit näsduk och knöt den om sin vänstra arm som igenkänningstecken för de kungatrogna. Efter några timmar var Stockholm inklusive flottbasen på Skeppsholmen i hans hand.

Det var just på Skeppsholmen som Bellmans visa ”Gustafs skål” denna dag för första gången sjöngs allmänt:

Gustafs skål!
Den bäste Kung, som Norden äger:
Han ej tål,
At vigtskåln ojämt väger. : || :
God och glad,
Han Ilskans röst föraktar
Samt afvaktar
Och betraktar
Dårskap i sin grad. : || :

Sådan Kung
Är värd at styra Sveriges öden:
Rask och ung,
Ej rådlös uti nöden. : || :
Wasa Ätt
Har aldrig lärt att svika,
Aldrig tvika
Men at fika
Till at göra rätt. : || :

Envallssons skrift om statsvälvningen

Den kom sedan under hela den gustavianska tiden att jämte Bellmans något senare skrivna ”Så lyser din krona nu, Kung Gustaf, dubbelt dyr” att fungera som inofficiell nationalsång.

Det var inte bara den ordinarie militären som slöt upp utan även det beväpnade borgerskapet. Just hos borgerskapet i Stockholm hade Gustav ett starkt stöd. Några av dem kom efter statskuppen att belönas med guld- och silvermedaljer.

Augustiorden bildas

Stämningen i Stockholm under statsvälvningsdagen var euforisk. Den 19 augusti 1772 lämnade inte heller någon bitter eftersmak eftersom inget blod spilldes. Det var många som ville återkalla den stora dagen i minnet. Det var detta som ledde fram till bildandet av Augustiorden.

Den första sammankomsten hölls fyra år senare, den 24 januari (kungens födelsedag) eller den 19 augusti, vi vet inte säkert. Dessa datum kom tillsammans med den 6 juni

(kungens namnsdag) att utgöra de fasta sammanträdesdagarna.

Ordensmötena

Man träffades på olika ställen, bl a orangeriet vid Karlbergs slott, i stadshuset vid Södermalmstorg (nuvarande stadsmuseet) samt vid Sabbatsbergs och Tranebergs värdshus. Sommartid gjorde man gärna utflykter med båt i Mälaren och högg in en minnesristning i en klippa. En stång, som högst upp pryddes av en gyllene vase, restes också vid ristningen.

Vi får tänka oss att det var ett sällskap av företrädesvis stockholmsborgare som med Bellman i spetsen försedda med bröd, ost och vin firade den 19 augusti. Carl Michael Bellman var en av dem som hade uppdraget att som ordens talman uttrycka dess undersåtliga vördnad för kungen. Andra medlemmar höll också tal. Ett av dessa finns bevarade i den redogörelse för händelserna den 19 augusti som Carl Envallsson föredrog 1805. Det gick säkert högtidligt till i början av sammankomsten men medan festen fortskred och förfriskningarna intogs kom stämningen att bli allt mer uppsluppen.

Bellman ledde emellertid inte ordenssällskapet. Som ordförande fungerade olika mer etablerade personer, bl a ”överste mästaren” friherre Axel Gabriel Leijonhufvud och senare ”överste kansler” greve Samuel af Ugglas. Ordens beskyddare var Gustav III:s bror hertig Carl. Organisationen var inte särskilt fast vilket understryks av att Augustiorden gick under flera namn som Augusti bröder, Augusti Samhälle och Ordenssällskapet av den 19 augusti 1772.

Slutet på Augustiorden

Augustiorden fortsatte att fungera efter kungens död 1792. På en del ristningar kan man se Gustav den IV Adolfs namnchiffer G:IV:A. Men de yttre förutsättningarna var inte lika gynnsamma som tidigare. Den snillrike Gustav hade ersatts av sin buttre och egendomlige son. Det som slutgiltigt ändade ordens verksamhet var en ny statskupp då Gustav den IV Adolf blev avsatt. Det sista högtidssammanträdet ägde således rum den 19 augusti 1808.

Försök har gjorts att återuppliva Augustiorden. Den 19 augusti 1984 instiftade Martin Stugart, känd stockholmskildrare på DN, tillsammans med några andra en ny Augustiorden. Den fungerade under likartade former som den ursprungliga orden i 17 år och ersattes sedan med en allmän kulturförening med samma namn.

Ristning vid Stallmästargården i Stockholm

Spåren efter Augustiorden

Fortfarande kan man emellertid finna spåren efter Augustiordens högtidssammankomster. Förutom de två ristningarna vid Tranebergs värdshus finns det två likartade nära tunnelbanestationen vid Alvik, tre på Lindholmen i Mälaren, en vid Stallmästargården samt en vid vägen mot Drottningholms slott. Den sistnämnda är speciellt intressant av två skäl. För det första innehåller den ett par egendomliga skrivfel, som vittnar om att stämningen vid festen var mer än uppsluppen. För det andra finns vid ristningen den vaseprydda stången kvar. Alla ristningslokalerna är emellertid intressanta utflyktsmål.

Claes-Henric Siven

Litteratur

Händelserna den 19 augusti 1772 finns bl a skildrade av två ögonvittnen. Carl Envallssons *Berättelse om Den Nittonde Augusti 1772*, Peter Sohms tryckeri 1805, innehåller många målande detaljer. Det samma kan sägas om Carl Tersmedens *Memoarer* sammanställda av Nils Erdmann, Wahlstöm & Widstrand 1918.

Carl Michael Bellmans *Skrifter, Dikter till Gustaf III och konungahuset*, Albert Bonniers Förlag 1938, innehåller förutom dikterna och en samling tal hållna i Augustiorden även en detaljerad kommentar som också tar upp Augustiorden.

Martin Stugart har tagit upp Augustiorden några gånger i sin stockholmskrönika i DN. Dit kan man också skriva om man har någon fråga om detta.

Hans Törnsäter har skrivit en artikel ”Augustibröderna och Bellman den 19 augusti i Bromma” i *Bromma hembygdsförenings årsskrift* 1987.

Nils Ringstedt: ”Brommas fornminnen – en sammanfattande översikt” tar även upp några lokaler med Augustiordens ristningar. Kan nås på <http://hem.passagen.se/brommahf/Fornminn.htm>.

Tidningen Kultur i Uppland

Uppland har en rik och varierad kulturhistoria. Avsikten med denna elektroniska tidning är att spegla den uppländska kulturen. Artiklarna kommer ofta men inte alltid att referera till en viss plats. Tidningen kommer alltså att kunna vara underlag för utflykter i Uppland. Många av artiklarna är också ett resultat av sådana utflykter.

Redaktion

Kristina Berglund och Claes-Henric Siven

Tel: 08-758 95 97 Mobil: 070-529 95 97

E-post: kristina.berglund.ark@kanelbulle.comhem.se